

शार्यातो मानवः। विश्वे देवाः। जगती

यज्ञस्य वो रथ्यं विस्पतिं विशां होतारमक्तोरतिथिं विभावसुम्।

शोचञ्छुष्कासु हरिणीषु जर्भुरदृषां केतुर्यजतो द्यामशायत ॥ १०.०९२.०१

वः- युष्माकम्। यज्ञस्य- उपासनस्य। रथ्यम्- रथिनम्। विस्पतिम्- प्रजापालकम्। विशां होतारम्- प्रजाभ्यो देवाह्वतारम्। अक्तोः- रात्र्या मनुष्यप्रज्ञायाः। अतिथिम्। विभावसुम्- ज्वलत्सम्पदमग्निं परिचरत। शोचन्- ज्वलन्। शुष्कासु- शुष्कभूतासु काष्ठासु। हरिणीषु- हरितवर्णासु आर्द्रासु ओषधीषु। जर्भुरत्- कुटिलं गच्छन्। सर्वभूतहितक्रतुरुपासकेभ्यो भौमभोगान् स्वीकुर्वन्नित्याध्यात्मिके। वृषा- वर्षकः। केतुः- प्रज्ञामयः। यजतः- पूज्यः। द्याम्- चित्ताकाशे। अशायत- शेते ॥१॥

इममञ्जस्पामुभये अकृण्वत धर्माणमग्निं विदथस्य साधनम्।

अक्तुं न यहमुषसः पुरोहितं तनूनपातमरुषस्य निंसते ॥ १०.०९२.०२

उभये- अभ्युदयनिःश्रेयसरताः। इमम्- एनम्। अञ्जस्पाम्- अञ्जसा रक्षकम्। धर्माणम्- धर्मभूतम्। विदथस्य- यज्ञस्य। यैर्विदन्त्यात्मानमिति विदथाः। आत्मा यज्ञेन कल्पतामिति श्रुतौ। साधनम्- निमित्तभूतम्। अग्निम्- पावकं सर्वभूतहितक्रतुम्। अकृण्वत- अकुरुत। अक्तुम्- सूर्यम्। उषसः। न- इव। यहम्- महान्तम्। पुरोहितम्- पुरतः प्रत्यक्षतो हितम्। अरुषस्य- रोचमानस्य सूर्यस्य। तनूनपातम्- सूनुम्। निंसते- वात्सल्यात् चुम्बन्ति। आश्रयन्ते ॥२॥

बळस्य नीथा वि पणेश्च मन्महे वया अस्य प्रहुता आसुरत्तवे।

यदा घोरासौ अमृतत्वमाशतादिजनस्य दैव्यस्य चर्किरन् ॥ १०.०९२.०३

अस्य- एतस्य। पणेः- धनिनोऽग्नेः। नीथा- नीथानि प्रज्ञानानि। बट्- सत्यानि स्युरिति। मन्महे- चिन्तयामः। अस्य- एतस्मै अग्नये। प्रहुताः- दत्तानि। वयाः- हव्यानि। अत्तवे- भोगाय। आसुः-

भवेयुः । यदा । घोरासः- घोरा अग्नेज्वालाः । अमृतत्वम्- अमरणधर्मम् । आशत- अनुभवन्ति ।
आदित्- अनन्तरमेव । दैव्यस्य जनस्य- देवेभ्यः । चर्किरन्- कर्म कुर्युः ॥३॥

ऋतस्य हि प्रसितिर्द्यौरुरु व्यचो नमो महीशरमतिः पनीयसी ।

इन्द्रो मित्रो वरुणः सं चिकित्त्रिरेऽथो भगः सविता पूतदक्षसः ॥ १०.०९२.०४

ऋतस्य- प्रकृतिनियतेः । प्रसितिः- विस्तृतम् । द्यौः- नभः । उरु- विस्तीर्णम् । व्यचः-
व्याप्तमन्तरिक्षम् । अरमतिः- विरामरहिता । पनीयसी- स्तुत्या । मही- अदितिः । नमः-
नमस्कुर्वन्ति । अथो- अपि च । इन्द्रः- बलाधिदेवता । मित्रः- स्नेहाधिदेवता । वरुणः-
ऋताधिदेवता । भगः- सौभाग्याधिदेवता । सविता- प्रेरक आत्मसूर्यः । पूतदक्षसः-
पवित्रसामर्थ्यवन्तः । सम्- सम्यक् । चिकित्त्रिरे- अग्निं जानन्ति ॥४॥

प्र रुद्रेण ययिना यन्ति सिन्धवस्तिरो महीमरमतिं दधन्विरे ।

येभिः परिज्मा परियन्तुरु ज्रयो वि रोरुवज्जठरे विश्वमुक्षते ॥ १०.०९२.०५

ययिना- गन्त्रा । रुद्रेण- रुद्रगणेन मरुद्गणेन वातगणेनेति भावः । सिन्धवः- स्यन्दनशीला आपो
मूलशक्तिधाराः । अरमतिम्- विरामरहिताम् । महीम्- भूमिम् । तिरः दधन्विरे- तिरस्कुर्वत्यः ।
यन्ति- सरन्ति । येभिः- यैर्मरुद्गणैः वातैः प्राणविशेषैर्वा । परिज्मा- परितो गन्ता । परियन्- परितो
गच्छन् । उरु ज्रयः- प्रभूतवेगयुक्त इन्द्रः । जठरे- अन्तरिक्षे । वि- विशेषेण । रोरुवत्- गर्जन् ।
विश्वम्- सर्वम् । उक्षते- सिञ्चति ॥५॥

क्राणा रुद्रा मरुतौ विश्वकृष्टयो दिवः श्येनासो असुरस्य नीळयः ।

तेभिश्चष्टे वरुणो मित्रो अर्यमेन्द्रो देवेभिरर्वशेभिरर्वशः ॥ १०.०९२.०६

क्राणाः- कर्तारः । रुद्राः- रुद्रपुत्राः । विश्वकृष्टयः- सर्वमनुष्यहिताः । दिवः- अन्तरिक्षस्य ।
श्येनासः- पक्षिभूताः । असुरस्य- मेघस्य । नीळयः- गृहभूताः । मरुतः- वातविशेषाः । तेभिः-
तैः । अर्वशेभिः- प्राणमयैः । अर्वशः- प्राणयुक्तः । इन्द्रः- ईशनाधिदेवता । चष्टे- पश्यति । वरुणः-
ऋताधिदेवता । मित्रः- स्नेहाधिदेवता । अर्यमा- औदार्याधिदेवता । एताः सर्वाः पश्यन्ति ॥६॥

इन्द्रे भुजं शशमानासं आशत सूरौ दृशीके वृषणश्च पौंस्ये।

प्र ये न्वस्यार्हणा ततक्षिरे युजं वज्रं नृषदनेषु कारवः ॥ १०.०९२.०७

ये। नु- क्षिप्रम्। अर्हणा- पूजाः। इन्द्राय। प्र- प्रकर्षेण। ततक्षिरे- तनूकृतवन्तः। युजम्- मन्त्रयोगम्। वज्रम्- इन्द्रायुधम्। नृषदनेषु- वीरसभासु। कारवः- ये स्वमन्त्रजपैः कुर्वन्ति। ते। शशमानासः- स्तोतारः। इन्द्रे- ईशनाधिदैवते स्तुते सति। भुजम्- भोगं रक्षां वा। आशत- व्याप्नुवन्ति। दृशीके- दर्शनप्राप्तौ। सूरः- विद्वानिन्द्रः स्तूयते। पौंस्ये- वीर्ये। वृषणः- वर्षक इन्द्रः स्तूयते ॥७॥

सूरश्चिदा हरितो अस्य रीरमदिन्द्रादा कश्चिद्भयते तवीयसः।

भीमस्य वृष्णो जठरादभिश्चसौ दिवेदिवे सहुरिः स्तन्नबाधितः ॥ १०.०९२.०८

सूरश्चित्- सूर्योपि। अस्य- एतस्येन्द्रस्य। हरितः- आकर्षणशक्तीः। आ- समन्तात्। रीरमत्- रमयति। तवीयसः- बलिनः। इन्द्रात्- ईशनाधिदैवतात्। कश्चित्- यः कश्चिदप्याधिकारिकपुरुषः। आ भयते- भीतः कार्यं करोति। भीमस्य- घोरस्य। वृष्णः- वर्षकस्य। अभिश्चसः- निःश्चसतः। इन्द्रस्य। जठरात्- अन्तरिक्षात्। दिवेदिवे- प्रतिदिनम्। सहुरिः- सहनशीला। अबाधितः- बाधारहिता तडित्। स्तन्- शब्दं करोति ॥८॥

स्तोमं वो अद्य रुद्राय शिक्वसे क्षयद्वीराय नमसा दिदिष्टन।

येभिः शिवः स्ववाँ एव्यावभिर्दिवः सिषक्ति स्वयशा निकामभिः ॥ १०.०९२.०९

एव्यावभिः- गतिशीलवाहनैरागच्छद्भिः। येभिः- यैर्मरुद्भिः। स्ववान्- आत्मवान्। स्वयशाः- स्वकीयगुणैर्नैव कीर्तियुक्तः। शिवः- रुद्रो वेगाधिदेवता। दिवः- अन्तरिक्षात्। सिषक्ति- जनान् वृष्ट्या सेवते। निकामभिः- तैर्नियतकामैः सहिताय। क्षयद्वीराय- प्राप्तैश्वर्यवीरसमूहयुक्ताय। क्षयतिरैश्वर्यकर्मा। शिक्वसे- शरणे शक्ताय। रुद्राय- वेगाधिदेवताय। वः- यूयम्। अद्य- इदानीम्। नमसा- नमस्कारेण। स्तोमम्- मन्त्रम्। दिदिष्टन- दिशत ॥९॥

ते हि प्रजाया अभरन्त वि श्रवो बृहस्पतिर्वृषभः सोमजामयः।

यज्ञैरथर्वा प्रथमो वि धारयद्देवा दक्षैर्भृगवः सं चिकित्रिरे ॥ १०.०९२.१०

बृहस्पतिः- मेधाधिदेवता । वृषभः- वर्षकः । सोमजामयः- अन्ये सोमबान्धवा देवाः । ते- अमी ।
हि- खलु । प्रजायाः- लोकहिताय । श्रवः- अतीन्द्रियश्रवणोपलक्षितदिव्यानुभूतिम् । वि- विशेषेण ।
अभरन्त- धारयन्ति । यज्ञैः- उपासनैः । अथर्वा- चित्तवृत्तिनिरोधकः । थर्वतिश्चरतिकर्मा तत्प्रतिषेध
इति यास्कः । प्रथमः- पूर्वम् । वि धारयत्- श्रवो धृतवान् । दक्षैः- स्वसामर्थ्यैः । भृगवः- भामन्त
उपासकाः । भृक् ज्वाला । तथा सहोत्पन्ना भृगव इति शब्दकल्पद्रुमे । देवाः- द्योतनशीलाः । सम्-
सम्यक् । चिकित्रिरे- ज्ञातवन्तः ॥१०॥

ते हि द्यावापृथिवी भूरिरेतसा नराशंसश्चतुरङ्गो यमोऽदितिः ।

देवस्त्वष्टा द्रविणोदा ऋभुक्षणः प्र रोदसी मरुतो विष्णुरहिरे ॥ १०.०९२.११

ते । हि- खलु । द्यावापृथिवी- द्यावापृथिव्यौ । भूरिरेतसा- बहूदके । नराशंसः- नरस्तुतः । चतुरङ्गः-
भूर्भुवःसुवर्महर्लोकयुक्तसूर्यः । यमः- नियमाधिदेवता । अदितिः- अखण्डप्रकृतिः । त्वष्टा-
तनूकरणदेवता । देवः- द्योतनशीलः । द्रविणोदा- सम्पदायकोग्निः सर्वभूतहितक्रतुः । ऋभुक्षणः-
ऋभवश्चित्किरणाः । मरुतः- वातविशेषाः प्राणविशेषा वा । रोदसी- वाग्देवता मरुतां पत्नी । विष्णुः-
व्यापनशीलः परमात्मा । अहिरे- पूज्यन्ते ॥११॥

उत स्य न उशिजामुर्विया कविरहिः शृणोतु बुध्यो हवीमनि ।

सूर्यामासा विचरन्ता दिविक्षिता धिया शमीनहुषी अस्य बोधतम् ॥ १०.०९२.१२

उत- अपि च । उशिजाम्- कामयमानानाम् । नः- अस्माकम् । उर्विया- विस्तृतां वाचम् ।
हवीमनि- देवाह्वानयुक्ते यज्ञे । शृणोतु । अहिर्बुध्न्यः- अहीमयमानमूलो रुद्रः । कविः- क्रान्तदर्शी ।
विचरन्ता- विशेषेण चरन्तौ । दिविक्षिता- नभोगतौ । सूर्यामासा- सूर्याचन्द्रमसौ । धिया- बुद्ध्या ।
शमीनहुषी- द्यावापृथिव्याविति सायणः । अस्य- एतां वाचम् । बोधतम्- ज्ञायेताम् ॥१२॥

प्र नः पूषा चरथं विश्वदैव्योऽपां नपादवतु वायुरिष्टये ।

आत्मानं वस्यो अभि वातमर्चत तदश्विना सुहवा यामनि श्रुतम् ॥ १०.०९२.१३

नः- अस्माकम् । चरथम्- जङ्गमम् । विश्वदेव्यः- सर्वदेवहितः । पूषा- पोषकः सूर्यः । प्र- प्रकर्षेण । अवतु- रक्षतु । अपां नपात्- अपां मूलशक्तिधाराणां वा धर्ता । तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधातीति च श्रुतिः । वायुः- वातः प्राणो वा । इष्टये- सद्देशणाय । प्रावतु । वातमात्मानम्- प्राणमिति भावः । वस्यः- वसीयः प्रशस्यतरमन्नं प्राप्तुम् । अभ्यर्चत । सुहवा- स्वाह्वानौ । अश्विना- प्राणेशनभूतौ । यामनि- शोभनमार्गे । श्रुतम्- शृणुतम् ॥१३॥

विशामासामभयानामधिक्षितं गीर्भिरु स्वयशसं गृणीमसि ।

ग्राभिर्विश्वाभिरदितिमनर्वणमक्तोर्युवानं नृमणा अधा पतिम् ॥ १०.०९२.१४

अभयानाम्- भयरहितानाम् । आसाम् । विशाम्- प्रजानाम् । अधिक्षितम्- अन्तर्हृदये वसन्तम् । स्वयशसम्- स्वेनैव गुणेन कीर्तिमन्तमग्निम् । गीर्भिः- मन्त्रैः । गृणीमसि- स्तुमः । विश्वाभिः- सर्वाभिः । ग्राभिः- नारीशक्तिभिः । अनर्वणम्- असाधारणप्राणाम् । अदितिम्- अखण्डप्रकृतिम् । अक्तोर्युवानम्- रात्र्या मनुष्यप्रज्ञया मिश्रयितारं रसाधिदैवतं सोमम् । अध- अथ । पतिम्- पालकमिन्द्रम् । नृमणाः- जनहितकामः सन् । स्तौमि ॥१४॥

रेभदत्र जनुषा पूर्वो अङ्गिरा ग्रावाण ऊर्ध्वा अभि चक्षुरध्वरम् ।

येभिर्विहाया अभवद्विचक्षणः पाथः सुमेकं स्वधितिर्वनन्वति ॥ १०.०९२.१५

पूर्वः- प्राचीनः । अङ्गिराः- अङ्गनशील ऋषिः । अत्र- अस्मिन् यज्ञे । जनुषा- जन्मनैव । रेभत्- देवान् स्तौति । ऊर्ध्वाः- ऊर्ध्वमुखा उत्कृष्टलक्ष्ययुक्ता इति भावः । ग्रावाणः- जडप्रतीका रसनिष्पत्तिसाधनभूताः । अध्वरम्- ध्वररहितं सर्वभूतहितमुपासनम् । अभि चक्षुः- पश्यन्ति । विचक्षणः- विशेषद्रष्टा उपासकः । येभिः- ग्रावभिः जडप्रतीकैः रसनिष्पादकैः । विहायाः- उपासको महानभवत् । स्वधितिः- आत्मधारणा । वनन्वति- सम्भजनयुक्ते हृदि । पाथः- भोगसाधनम् । सुमेकम्- शोभनजीवोदकं निर्गमयति ॥१५॥